

ҚАЗАҚ ЕСІМДЕРІНІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Түйіндеме

Бұл мақалада қазақ антропонимдерін жүйелей қарастырамыз. Қазақ антропонимдері мейілінше бай әрі алуан түрлі, алайда тіліміздегі есімдердің басым көпшілігінің кірме сөздерден екендігін бүгінде тіптен ажырата алмай жатырмыз. Өзге тілден еніп, қазіргі қолданыста жүрген антропонимдердің тілімізге сіңісіп кеткені сонша, бұл күнде оларды өзге тілден енген есімдер деп айтудың өзі қиын.

Әр халықтың жалпы тіл білімінде антропонимдердің құрамы мен құрылысы, лексика-синематикасы, этнолингвистикасы, этимологиясы тағы басқа да қырлары жан-жақты анықталған, антропонимдердің түсіндірме сөздіктері, этимологиялық сөздіктері, анықтамалық сөздіктері жасалған. Ал қазақ тіл білімінде бұл мәселелер әлі толық қарастырылып, бір жүйеге келтірілген жоқ.

Anahtar Kelimeler: Антропонимия, есім, ат, өзге тілден енген есімдер.

ETYMOLOGY OF KAZAKH NAMES

Abstract

In this article we will systematically consider Kazakh anthroponyms. Kazakh anthroponyms are the richest and most diverse, but today we can't even tell that most of the names in our language are from

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 5 / SAYI 3 /
TEMMUZ 2022

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

Meirkul NURTAEVA

Алматы облысы, Іле ауданы М.Түймебаев ауылы "№19 орта мектеп" МКМ,
nur.meirkul@mail.ru

Gönderim Tarihi
Recieved
29.06.2022

Kabul Tarihi
Accepted
21.07.2022

Atf,
NURTAEVA, Meirkul
(2022). "Қазақ
Есімдерінің
Этимологиясы",
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (5/3), 147-162.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

borrowed words. Anthroponyms from other languages have become so ingrained in our language that it is difficult to say that they are names from other languages.

In the general linguistics of each nation the composition and structure of anthroponyms, lexico-semantics, ethnolinguistics, etymology and other aspects are defined in detail, explanatory dictionaries of anthroponyms, etymological dictionaries, reference dictionaries are created. In Kazakh linguistics, these issues have not yet been fully considered and systematized.

Key Words: Anthroponymy, nouns, names, nouns from other languages.

Кіріспе

Қазақ тіл білімінде антропонимия деген термин бар. Антропос- «адам», оним//онима- «есім, ат» деген сөз. Ендеше антропоним дегеніміз- «кісі есімі», антропонимика дегеніміз—ономастиканың кісі есімдерін зерттейтін саласы.

Халқымыздың төл ономастикасының негізін салған Қ.Жұбанов, С. Кеңесбаев, Ә.Қайдар сияқты ғалымдармен қатар бұл саланың дамуына ерекше үлес қосқан профессор Т.С. Жанұзақовтың еңбектері өз алдына бір төбе десек артық айтқандық болмас.

Қазақ ономастикасы өзінің даму процесінде айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізді. Тіл біліміндегі ономастика саласын ғалымдарымыз жік-жігімен талдап, ұлттық негізін саралап берді. Осы тұрғыда Е. Қойшыбаев, Ұ. Ержанова, Б. Көшімова, М. Кәкімова т.б. зерттеушілердің еңбектерін атап өтуімізге болады. Бұл ғалымдардың еңбектері қазақ ономастикасының тақырыптық, аймақтық ерекшеліктерін айқындауға өз септіктерін тигізді (Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі, 2005: 56).

XVIII ғасырға дейін қазақ антропонимикасында тек араб, парсы, түркі тілдерімен ортақ Есімдер де халық тіліндегі сөздер сияқты ескіріп әрі жаңарып отырады. Қазіргі қазақ есімдері саны жағынан көп болуымен қатар, құрамы мен құрылысы жағынан да әр алуан. Ол туралы жазылған еңбектер қазақ тілі білімінде аз емес. Алайда қазақ антропонимдері құрылысы мен құрамы жағынан,

лексика-семантикалық, этнолингвистикалық, тұрғыды жеке-жеке, жан-жақты қаралып бітпей жатқан мәселелердің бірі болып саналады.

1. Таза Қазақ Есімдері

Кісі есімдеріне қарап отырып–ақ, өзімізге дейін өмір сүрген ата- бабаларымыздың тарихы, мәдениеті, тұрмысы, әдет-ғұрыптары мен салт-санасы, дүниеге, дінге көзқарасын, неге қол созып, неден үміт күтетіндіктерін білуге болады. Сол замандарда өткен тарихи оқиғалардан (Төңкеріс, Совет, Кеңес, Съез, Колхозбай, Совхозбек т.б.), қоғамдық өзгерістерден (Коммуна, Социал, Октябрь, Правда т.б) соғыстар мен атыс-шабыстардан (Майдан, Армия, Әскербай, Солдатбек т.б) жеңіс пен жеңілістен (Жеңіс, Бейбіт, Тыныштық) мәлімет аласыз. Тіпті, халқымыздың әлеуметтік жағдайларынан да (Әкімбай, Манапбай, Қойбағар, Қозыбағар т.б), дінінен де (Омар, Оспан, Әли, Жүсіп, Мұса т.б) хабардар боласыз.

1.Ертеректе қазақ халқы баласына ат қоюға келгенде басқа халықтар ұқсап дін иелерінің атын іздеп, әуре болып жатпай-ақ, дүйсенбі күні туса – Дүйсенбай, жұма күні туса- Жұмабек, әкесінің жасына қарай дүниеге келген баланы Қырықбай, Елубай, Алпысбай, Жетпісбай, Сексенбай, Тоқсанбай деп ат қоя беретін болған. Қазір, Құдайға шүкір, ол әдеттен арылды. Қай үйге барсаң да, алдыңнан Болат, Қанат, Қайрат, Жанат, Берік, Серік есімді ұлдар мен Мөлдір, Маржан, Арай, Әсем, Әсел, Сымбат, Сандуғаш, Салтанат, Айгүл, Айнұр, Ақбота, Ақерке, Ақбаян, Ақмарал, Әйгерім, Нәзерке атты қыздар жүгіріп шығады. Бұл халқымыздың ой-өрісінің, сана-сезімінің артқандығын, мәдениетінің, талғамының дамығандығының белгісі болса керек (Қазақ тілі Энциклопедия, 1998: 509).

Т.Жанұзақовтың айтуынша, Түйебай, Жылқыбай, Сиырбай деген есімдері байлар немесе бай болуды армандайтын адамдар қояды екен. Ал Жылқышы, Қойшы, Сиыршы деген есімдері бай болудан үміт үзген, мал баққан тіршілігінің өзіне риза, кедей адамдар қоятын болған. Осы тұрғыда Итбай, Күшікбай, Тезекбай, Шылғаубай, Ақбайпақ немесе Барақ, Жапа, Жарық, Соқыр, Шұнақ, Шолақ деген

сияқты есімдерді қоюшылардың ұғым-түсініктерін шамалауға, ой-өрістерін бағамдауға болады. Тоқтасын, Тоқтар, Тоқтамыс, Тұрсын, Тұрар деген есімдер ат қоюшының арман-тілегін, мақсатын білдірсе, Алдаберген, Құдайберген, Тәңірберген, Сұрапберген, Төлепберген, Төлеген, Төлеміс, Өтеген дегендер наным-сенімінен туған есімдер (Жанұзақов, 1997: 45).

Т.Жанұзақовтың ой-желісіне сүйенсек, қазақ халқының балаға ат қоюшының өз заңдылығы, өз үлгі-нұсқалары бар. Бұрын ұл болса болды, оның есіміне «бай», «бек», «хан» сөздерін қосақтайтын болсақ, қазіргі кезде бұл қосымшалардың мән-мағыналары ескірді деп есептеп, оларды қоспайтын, қоссақ та аз қосатын болдық.

2. Өзге Тілдердің Ықпалымен Қойылған Есімдер

А) Араб Тілінен Енген Есімдер:

АБЗАЛ- түбірі арабтың «фәзл» деген сөзінен шыққан. Білімді, даналық иесі деген мағынаны білдіреді. Қазақ халқы ардақтайтын адамын «Абзал жан» деп атайды. Нәрестеге «құрметті, білімді болсын» деген ниетпен қойылатын ныспы. Ел ішінде өте жиі кездесетін есімдер қатарына жатады.

АЙДА- араб тілінен – пайда, сый.

АЙНА – араб тілінен алынған айн- жүз көретін шыны, әйнек.

АЙНҰР- қазақ тілінен алынған ай+ араб тілінен алынған нур- жарық, шұғыла. Ай сипатты, ай келбетті.

АЙТМҰХАММЕД – арабтың ғийд-«айт» деген сөзі мен пайғамбарымыздың атына біріккен. Тікелей мағынасы «Мұхаммед пайғамбардың айты, мерекесі» деген изафеттік тіркестегі бұл есім-жалпы мұсылман қауымна ортақ, қазақ халқына кең таралған есім.

АЙША – араб тілінен алынған гайшә- көне еврей тілінен айше- ұзақ әмір сүруші, өмірге құмар, құштар. Түрлері- Ғайша, Қайша.

АҚЛИМА – араб тілінен алынған ғәклия-ақыл, сана, ес, ақыл парасатты.

АЛУА –араб тілінен алынған халва- тәтті дәм, тағам. Бала баладай болсын деген тілекпен қойған. Дыбыстық өзгеріске ұшыраған түрі-Қалуан.

ӘДИЯ –араб тілінен алынған хадия- сый, сыйлық, тарту.

ӘЗИЗА – араб тілінен – ізгі, құрметті, сүйкімді, сыпайы, қымбатты.

ӘЗИМА- араб тілінен- ұлы,мәртебелі әйел.

ӘЛИМА – араб тілінен алынған ғалима – оқымысты, ғалым әйел.

ҒАЗИЗ – арабтың «ғазизун» сөзінен шыққан есім. Мағынасы «қымбатты» дегенді білдіреді. Дүние есігін ашқан сәбиге «Біз үшін қымбат жан болсын, айналасына сыйлы, аяулы болсын» деген мағынамен қояды. Ел ішінде жиі кездесетін ныспы.

ДӘУІТ- пайғамбар есімі. Араб тілінен аударғанда «сүйкімді, тартымды» деген мағына береді. «Дәуіттің отыз ұлын бір күнде алған» деген тіркес бар ел ішінде. Жаңа туған сәбиге бұл есімді Дәуіт пайғамбардың құрметіне әрі әдемі, сүйкімді болсын деген ниетпен қояды.

ДИНАРА – араб тілінен – алтын тиын, ақша.

ДІЛДӘ – араб. алтын ақша, таза алтын.

ЕСКЕНДІР – араб тілінен аударғанда, «жеңіпаз» мағынасын беретін сөз. Арабтар әл-Ескандәр, гректер Александр деп атайтын әйгілі Ескендір Зұлқарнайының құрметіне қойылған есім. Ескендір есімділер мінез-құлқы жағынан сабырлы, байсалды болып келеді.адаммен қатынаста аса абайлап қимылдайды. Талапшыл болғанымен, көңіліндегісін ақтарып салады. Жауапкершілікті жақсы сезінеді, дегенмен жалқаулығы да бар. Бір қызығы, жұлдызшалар Ескендірлерде кембағалық комплексі кем кездесетіндігіне таңғалып отыр.

ЖАЗИРА- араб тілінен –ен дала, кең аймақ. Бала қайырымды, мінезі кең, көпшіл юболсын деген тілекпен қойылған есім.

ЖАМИҒА - араб тілінен – барлығын қосушы, біріктіруші, жинаушы, баршасы, барлығы.

ЗАФИЛА – араб тілінен алынған зәхирә, зехира–қазына, байлық, қымбат бағалы асыл; сырт пішіні, келбет, түр, мүсін. Синонимі – Зағира.

ЗАФИПА – араб тілінен алынған сахиб – дос, жолдас, серік, «а» - қыз, әйел есімдеріне жалғасатын қосымша.

КӘУСАР –араб тілінен алькаусар- жұмақ көзінен шыққан су, яғни таза, мөлдір жан деген мағынаны білдіреді.

КЕМЕЛ-арабтың «камал» (толық, кең) деген сөзінен шыққан. Сондықтан да күллі мұсылман жұртына ортақ есім. Қазақ сәбидің ақыл–ойы кемел, мінезі көрке, болашағы жарқын болсын деп осы есімдерді берген. Кемел– ел ішінде сирек кездесетін есімдердің бірі.

ҚАМАР–араб тілінен алынғанқамар- ай, яғни ай, айдай сұлу.

ҚҰСАЙЫН–қазақ тіліндегі арабизмдер қатарына жатады. Арабша нұсқасы–«хусейн» аударғанда игі, жақсы деген мағынаны білдіреді. Жаңа туған сәбиге «ел аузына жақсылығымен іліккен азамат болсын, айналасына ізгілік нұрын шашсын» деген ниетпен қойылатын ныспы. Түркілер мен иісі мұсылман арасында кең тараған есімдердің бірі.

МАҒАУИЯ–араб тілінде «сау- саламат», «жаманаттан арылған» деген мағынаны білдіреді. Жаңа туған сәбиге әманда жолы ашық болсын, жамандық атаулыдан алыс жүрсін деген ниетпен қойылады. Ел ішінде өте сирек кездесетін есім.

МАНСҰР–араб сөзінен шыққан ныспы. «Жеңімпаз, мерейі үстем» деген мағына береді. Қазақ халқы жаңа туған ер балаға «жорытқанда жолы болсын, әркез жеңіспен оралсын» деген ырыммен осы есімді қоятын болған. Тарихымыздағы тұғырлы тұлға–Абылайханның да шын аты «Әбілмансұр» екені белгілі. МАНСҰР- ел ішінде сирек кездесетін есімдер қатарына жатады.

НҰРСҰЛТАН-қазақтың «нұр» (сәуле, шуақ) және арабтың «султе» (билеуші) деген сөздердің бірігуінен құралған есім. «Құдайдың нұры түскен билеуші, құзырлы сұлтан» деген мағынаны береді. «Патша – Құдайдың жердегі көлеңкесі» дейтін мұсылман жамағаты үшін қастерлі ныспы. Ислам діні түркі топырағына сіңіп, тамырлана бастаған тұста «сұлтан» сөзі билік лауазымы

ретінде қабылданады. НҰРСҰЛТАН – ел ішінде жиі кездесетін есімдер қатарында.

ОРАЗАҚЫН – арабша бақытты, ырысты ақын.

РАХМАНҚҰЛ – арабтың «рахман» (рақым, мейірім, кешірім) және қазақтың «кұл» (тәуелді, бас еркі жоқ) сөздерінің бірігуінен құралған ныспы. Діни есімдер қатарына жатады. Өйткені «Рахман» Алланың 99 есімінің бірі. Қазақтың жаңадан туған сәбиге бұл есімді «Жаратқанның мейірімді, иманды құлы болсын, хақ жолынан таймасын» деген ниетпен қояды.

САФУАН-арабша тазалық, пәктік.

СЕЙІЛ –арабша көктем мерекесі, халық серуені.

ФАЗЫЛ- қасиетті Құран Кәрімнен алынған арабша есім. «Адал, мейірімді жан» деген мағынаны білдіреді. Жаңа туған сәбиге «Жаратқанның сүйген құлдарының қатарында болып, мейірім-шапағатына бөленсін» деген ниетпен қойылады. Бұл күндері сирек кездесетін ныспылар санатында.

ХАСЕН–араб ныспысы. «Хасан» сөзі–«қас сұлу, әдемі, көрікті» деген мағына береді. Қазақ арасында бұл есім ислам дінімен бірге келген. Әу баста қожаларға тән болған аталмыш есім кейін келе қарапайым халық ішіне сіңісті болып кетті. Бұл ныспы бүгін де ел ішінде жиі кездеседі.

УӘЛИХАН–арабтың «уәли» (билеуші, әкім және түріктің «хан» сөзінің бірігуінен құралған есім. Түркілер мен мұсылмандар арасында тек қана қазақтарға тән санаулы есімнің бірі.

ШӘМІЛ– қазақ тіліндегі арабизмдер қатарына кіреді. Араб тілінен аударғанда «бәрін қамтушы, жинақтаушы, біріктіруші» деген мағынаны береді. Жаңа туған сәбиге «өнерлі, қол бастаушы, жан-жақты болсын» деген ниетпен қойылады. Халық арасында сирек ұшырасатын ныспы.

Парсы тілінен енген есімдер:

АЙЗАДА–есімі де екі түбірден тұрады: екінші түбірі–парсы сөзі. Бұл есімнің беретін мағынасы: айдан туған, айдан жаралған.

АЙНА–парсы сөзі. Мағынасы «жарқын,таза» дегенді білдіреді. Жаңа туған сәбиге «жаны жайсаң, жүзі жарқын,

ары таза жан болсын» деген ниетпен қойылады. Ел ішінде жиі кездесетін ныспылардың бірі.

БАҚТИЯР–парсының «бәхт» (бақыт)және «нар» (жар) сөзінің бірігуінен құралған есім. Мұсылман жамағаты арасында қазақтар мен ирандықтар арасында көптеп кездесетін ат. Парсы шығанағында Орталық Азиядан ауыпбарған тайпаның бірі бахтиярлар деп аталады. Бұл есімнің түп–төркіні «бақытты болсын» деген тілекпен атасады.

ДИДАР-парсы сөзі, аудармасы- ел, жұрт.

ДИЛЬНАЗ-парсы тілінен өмір еркесі, қосымша сөзі наз–еркелік,кежірілік.

ЖОМАРТ–парсының «жавонмәрд» (тура мағынасында–жас жігіт, ауыспалы мағынасында–азамат) деген сөзден шыққан. Айналасындағы жұртқа шапағаты тиген жомарт жігіт атансын, көңілі кең азамат болсын деген ниетпен қойылатын есім. Ел ішінде жиі кездесетін есімдердің бірі.

ЕСЕТ-парсы есімі. «Келісті , лайықты, жаужүрек» деген мағынаны білдіреді. Жаңа туған сәбиге «азамат деген атқа лайықты, елін қорғар жаужүрек жігіт болсын» деген ниетпен береді. Халық арасында «ердің соңы–Есет, пірдің соңы–Бекет» деген аталы сөз бар. Қазақ бұл ныспыны Есет батыр Көтібарұлының құрметіне қояды. Ел ішінде сирек кездеседі.

ГҮЛ-парсының «гол» (гүл) сөзі көптеген қызымыздың есімдерінің жасалуына ұйытқы болып тұр. Жалқы есімдер құрамында «күл» деген нұсқада кездескен күннің өзінде оның беретін мағынасы-гүл. қазақ халқында күл «зола» деген мағынада ат қою болмаған. «Күл» қарғыс құрамында ғана кездескен. (Күл болмасаң, бүл бол). Ал біздің жалқы есімдерде кездесіп қалған «күл» компоненті–қатаң дыбыстың қатарласып келген ұяңды өзгертуінің әсері. Мысалы;Несіп+күл, Үміт +күл,т.б. Ал Күләсия , Күлзия, Күлдархан есімдердегі «г»-ның орнын «к» иемденуі– басқа әңгіме. «Г» кірме сөздің басында тұрса, ол қазаққа тән дыбыс деп саналмағандықтан «к»-ге айналуы- табиғи жағдай.әйтпесе «гүріл», «гүж- гүж» деген қазақы сөздер бар, бірақ олар өте аз. Ал жалқы есімдердегі «г» дыбысын

өзінің заңды орнына әкелу-бәріміздің парызымыз. Орфоэпияны түсінеміз, орфографияны да құрметтейік. «гүл» сөзі гүл қалпында қалсын.

КҮЛДАРХАН / ГҮЛДАРХАН есімінің шығу төркінін екі аспектіде қарауға болады; 1) гүл(парсы сөзі)+ дархан(мырза, қолы ашық, жомарт)

2)гүлдар(гүлді мата, гүлді өсімдік)+хан.

Кейбір зерттеушілер «дархан» сөзінің шығу тегін «тарханмен» байланыстырады. Біз үшін «дархан» сөзі-«қолы ашық, жомарт, мырза» сөздерінің синонимі. Ал Гүлдар+хан вариантына келсек, «гүл атаулының ханы» деген ұғымды білдіреді.

Гүлмира: парсының «гуль» гүл және «мехр» (мейірім) сөзінен шыққан, мейірімділік гүлі мағынасында.

ҮМІТГҮЛ есімі екі түбірден тұрады. «Үміт» сөзі– парсының «умид» деген сөзінің қазақ тіліне жалпы есім болып енген, кейін жалқы есімге айналған нұсқасы. Өзбек, тәжік тілдерінде «Умида» деген варианты бар. «Үміт+гүл» есімінің екі сыңары да парсы сөзі, ол туралы ыас жағында сөз болды.

Мадияр: парсы сөзі, «мадди»- іскерлік, «овар» әкелуші, жеткізуші деп аударылады. мағынасы-іскер.

МЕРУЕРТ– парысның «морвардид» (інжу-маржан) сөзімен төркіндес. Әдетте, әдемі болсын, таза болсын деген ниетпен қойылатын есім.

Түрік тілінен енген есімдер:

АСЛАН – түріктің «арсылан» сөзінен шыққан, қазақша – арыстан.

ДАМИР – түрік тілінде темірді осылай атайды. Мұндай есімді қойғандағы ниет темірдей мықты болсын дегеннен туындаса керек. Дамир есімділер өзін– өзі жақсы игеріп, білімін тәжірибеген енгізе алатындығымен танымал. Жақтастары көп болады. Іскер келеді. Бастық болса, жайлы басқарады. Ерік-жігері күшті.

ЕДІГЕ – ежелгі түркі тілінен «асыл текті», «бетінен нұры тамған» деген мағына береді. Ел ішінде сирек кездесетін есімдердің бірі.

Талғат: көне түрікті «тлу» (туылу) сөзінен шыққан. Жақсылықтың жаршысы болсын деген ниетті білдіреді.

Өтеген: күллі түркі халқының алтын белгісі болған Орхон өзені жағасындағы Өтукен жерінің құрметіне қойылған есім. Сондықтанда бұл есім түркі жұртына ортақ. Көне түркі тіліндегі «ытук» (қасиетті) және «иен» (дала, мекен) сөздерінің бірігуінен құралған. Сөздің мағынасы қасиетті орда, киелі мекен дегенді білдіреді.

ХАНБИБИ – ежелгі түркі тіліндегі «хан» және «бибі» сөздерінен құралған есім. «Ханның жары» деген мағына береді. Мәртебелі есім. Ақсүйек тұқымдары жаңа туған қыз балаға осы есімді ырымдап қоятын болған. Ханбиби сирек кездесетін есімдер қатарына жатады.

Иран тілінен енген есімдер:

АНАР- иран тілінен – қызыл түсті дәні бар алма тектес жеміс. Осы сөздің қосылуы арқылы жасалған есімдер. – Анаргүл, Анархан, Анаржан, Гүлнәр және т.б.

АСИЯ – иран тілінен – қайырымды, мейірімді (әйел).

ДАНА – иран тілінен – білгір, данышпан.

ДАНАГҮЛ – иран тілінен – гүлдей құлпырған дана, данышпан, ақылды деген мәнде қойылған есім.

ЖАНИЯ – иран және тәжік тілдерінен алынған джон – жаным, жан әулем.

2. ЖАНСАЯ – иран және тәжік тілдерінен алынған джон – жанға сая, тірек болсын деген тілекпен қойылған (Жанұзақов, 1989:76).

Есімдердің адам тағдырына әсері және аттарда жасырынған құпиялар

Халқымыздың дүниеге келген әрбір нәрестеге мәді де мағыналы, жарасымды есімді таңдап, талғап қойған әрі есімді болашағымен байланыстырған.

Адам есіміне тағдыры жасырылған ба? Ойшылардың есебінше, адамның есімі мен оның мінезі және тағдырын байланыстырып тұрған құпия байланыс бар. Анығы – кісінің есіміне оның тағдыры жасырылған. Яғни есімінің құпиясы мен мағынасы адам өмірінде үлкен рөл атқарады.

Шариғат заңы бойынша, нәресте туған соң үш күннің ішінде оған азан шақырып, ат қою керек. Сәби есімі үш рет құлағына қайталанады. Діни пікірлер бойынша, азан шақырып қойылмаған есімдер ақырзаманда өз рухын, тәнін іздеп қиналысқа түсетін көрінеді-мыс.

Сәбиге ат қоюдағы ырымдар. Негізінен, қазақ халқында балаға ат қойғанда ата- аналары арқа сүйейтін ең басты он бес ырымы бар. Олар:

1. Балаға артық саусағына қарай ат қою. Есімдері: Артық, Артықбай, Артықәлі, Қосекен.

2. Балаға тіл-көз тимейді деген ниетпен ат қою. Есімдері: Жаманбай, Қойшыбай, Ошақбай, Тезекбай.

3. Баланың дені сау, жаны берік болу үшін ат қою. Есімдері: Тасболат, Тастемір, Шымырбай

4. Баласы шетіней берген үйде жас сәбиге ат қою. Есімдері: Аман, Аманкүл, Есен, Жүрсін, Тоқтар, Тұрсын, Тұрсынкүл т.б

5. Бала-шағаларының өмірі ұзақ болсын, көп жасасын деген ниетпен ат қою. Есімдері: Жанұзақ, Жүзбай, Жүзжасар, Мыңжасар, Өмірбек, Секесенбай, Тоқсанбай, Ұзақбай.

6. Бұрын-сонды болған қару-жарақ аттарына байланысты ат қою. Есімдері: Қылышбай, Мылтықбай, Найзабек, Садақбек, Шоқпарбай т.б

7. Елдің ардақты аза-маттарының атын солардай батыр, дана, өнерлі болсын деген ниетпен жаңа туған балаға ат қою. Есімдері: Абай, Абылай, Ғабит, Жәнібек, Исатай, Қазыбек, Махамбет, Сәбит, Сәкен, Сырым, Төлеби, Ыбырай т.б

8. Ерекше көзге түскен белгілеріне байланысты ат қою. Есімдері: Анарбай, Қалдыгүл, Қалдыбай, Құдірет, Меңдібай, Меңдігүл, Сүндет.

9. Ислам дінінің әсеріне байланысты ат қою. Есімдері: Ғали, Жамал, Зылиха, Иса, Мұхаммед, Омар, Оспан, Сүлеймен, Хадиша.

10. Қыз аттарына аспан әлемінің, аңдардың, асыл тастардың, қымбат маталардың, нәзік өсімдіктердің аттарын қою. Есімдері: Айман, Алтын, Еңлік, Жібек, Жұлдыз, Күміс, Құралай, Мақпал, Меруерт, Раушан, Шолпан, Шынар, т.б

11. Мерзімінен бұрын дүниеге келген балаға ат қою. Есімдері: Лекер, Шалабай, Шалабек

12. Мұрат-мақсатыма жеттім-ау деген ниетпен ат қою. Есімдері: Арман, Бақыт, Мақсат, Мұрат.

13. Соңғы балаға ат қою. Есімдері: Кенжебай, Кенжегүл, Кенжетай.

14. Төрт түлік мал, аң мен құстарға байланысты ат қою. Есімдері: Арыстан, Аюбай, Бота, Ботагөз, Бүркіт, Қойшыбай, Сандуғаш.

Ұлы жоқ үйде қыз туғанда ат қою. Есімдері: Болған, Тойған, Ұлбала, Ұлтуған, Ұлмекен, Ұлбосын, Ұлтуар, Ұлжан, Ұлту, т.б. «Адам есімінде оның тағдыры жасырылған» деген пікірді растау үшін оқымыстылар зерттей келіп, көптеген қорытындыға келген. Соның бірі, мәселен, Қайрат есімді ерлердің көбіне денсаулығы мықты, белсенді және алаяқтыққа бір табан жақын болса, Рашид есімді жігіттер әр қадамын ұзақ-түйегіне дейін ойластырып, есеппен басатын, қулау болып келеді екен. Әділ есімді жігіттер табиғатынан сақ, достыққа адал болса, Мұхтарлар алдына қойған мақсатқа жетпей тынбайтын, іскерлік қасиеті мол, кез келген тығырықтан шыға алатын жандар болып келеді екен. Серік есімді жігіттер бақытты болып туса, Қуаныштар өз бетімен өмір сүруден қатты қорқатын, өмірдің бәрі мәңгілік қуаныш, күлкі, той болса екен деп тұратын адамдар болып келеді екен (Смағұлов А. 2006: 54).

Ал Мақпал есімді қыздардың бойында артистік қасиет басым, энергиясы мол, толықтыққа бейім болып келетіні дәлелденген. Рас та шығар, бұл бағалау біз білетін Мақпал Жүнісоваға біршама дәл келетін сияқты. Ал Гүлнар есімді қыздардың құлағы сақ, қимылдары ширақ, Гүлбану болса-пысық, жігерлі.

Аттас адамдардың көбісінің міз-күлкі неліктен бір-біріне ұқсас? Бұл ХХ ғасырдың басынан бері ғалымдардың зерттеу жүргізіп келе жатқан жұмыстарының бірі. Соның нәтижесінде кейін адам есімдерін зерттейтін антропонимика ғылымы пайда болған. Осы адам есімдерін зерттеуші ғалымдардың дәлелдеуінше, есім бала өміріне айтарлықтай әсер етеді, сәбилерді неғұрлым көркем есімдермен атаған сайын, баланың тұла бойы соған сәйкес көркемделе түседі. Ырымдап ат қою – қазақтың қанына енген дәстүр. Соның ішінде бала туысымен ең алғаш кездескен кісінің атын қою – бұрындары жақсы ырым саналған. Сонымен қатар ата-бабаларымыз жаңа туған

нәрестеге көз тимесін, өмірі ұзақ болсын деген ниетпен баласына әдейі түпкі мағынасы сиықсыз есімдерді де қойған.

Сондай-ақ адам есіміндегі әрбір әріптің өзіндік құпия мән-мағынасы бар. Есімдегі әріптердің мән-мағынасы:

А-Ә –күш, билік, салтанат; Б-биік сезімге бейімділік, тұрақтылық; В- тұрақсыздық, жүйеліліктің жоқтығы;Г- құпиялылық,болмашыға мән берушілік, тиянақтылық;Д- көпшілдік, ақжарқындық, кінәмшілдік; Е-өмір сүруге бейімдік, сөзге құмарлық; Ж-өзіне деген сенімсіздік,маңыздылық, ішкі сырына беріктік; З– материалдық тұрғыдан қанағаттанбаушылық,жоғары сезімталдық; И-нәзік руханилық, әсерленгіш, бейбітшіл; К - Қ-төзімділік, күйгелектік; Л-әртістік,ұсақшылдық, қисын, әр нәрсені ойлап табушылық; М–қамқоршылдық, ұялшақтық, еңбек сүйгіштік, Н–шығармашылық, амбиция, ден- саулыққа мән берушілік, алғыр ой; О–ерекше сезімталдық,құпия толғаныс; П-қарапайымдылық, жалғыздық, идеяның молдығы, сыртқы түріне мән беру; Р- өзіне деген сенімділік, үнемі шиыршық ату; С–билікке құмартушылық, кінәмшілдік; Т–идеал іздеушілік, сезімтал шығармашылық тұлға; У-жараланғыш, үркектік, интуиция; Ф–жұмсақтық; Х–сексуалдық проблема, заңға бағынғыштық, сезімнің екіұдайлығы; Ш-қызғаншақтық, әзілқойлық; Ы-іспен көрінушілік; Я -өз орнын бағалай білушілік, зиялылық, шығармашылық, бейімділік (Смағұлов, 2006: 56).

Қорытынды

Қандай қоғам мен қандай тарихи кезең болса да, адам баласы дүние есігін ашқаннан бастап түрлі атаулардың қоршауында болады. Адам өзіне қойылған есім арқылы айналасындағыларға танылады. Қоғамдағы басқа адамдарды да оларға қойылған аттар арқылы танып, бір-бірінен айыра алады. Сондықтан да халқымыздың қазіргі қалыптасқан ономастикасы егемен еліміздің ұлан-ғайыр кең территориясында өмір сүрген тайпалық бірлестіктер мен ұлттардың ұжымдық ой-санасының нәтижежесі, ортақ рухани туындысы.

Қазақ антропонимдері мейілінше бай әрі алуан түрлі, алайда тіліміздегі есімдердің басым көпшілігінің кірме сөздерден екендігін бүгінде тіптен ажырата алмай жатырмыз. Өзге тілден еніп, қазіргі қолданыста жүрген антропонимдердің тілімізге сіңісіп кеткені сонша, бұл күнде оларды өзге тілден енген есімдер деп айтудың өзі қиын.

Қазақ антропонимдерін жүйелей келіп, тіліміздегі антропонимдердің басым көпшілігі араб, иран тілдерінен екендігіне көз жеткіздік. Сонымен қатар парсы, түрік тілдерінің ықпалымен жасалған антропонимдер де аз емес.

Әр халықтың жалпы тіл білімінде антропонимдердің құрамы мен құрылысы, лексика-синематикасы, этнолингвистикасы, этимологиясы тағы басқа да қырлары жан-жақты анықталған, антропонимдердің түсіндірме сөздіктері, этимологиялық сөздіктері, анықтамалық сөздіктері жасалған. Ал қазақ тіл білімінде бұл мәселелер әлі толық қарастырылып, бір жүйеге келтірілген жоқ.

Әрбір ата-ана дүниеге перзенті келгенде мағынасы нақты, әдемі де әсем ат қоюды қалайтыны сөзсіз. Сондай – ақ белгілі, елге танылған тұлғалармен де аттас етіп, жолын қусын, лайым сол кісідей болсын деп ниеттенеді. Халқымызда «Балаға ат қойылса, оның болашақ тағдыры соған байланысты болады», - деген наным-сенімдер бар. Осыған байланысты ырымдап қоятын есімдер де қаншама. Жалпы, ұрпаққа әдемі, жарасымды есім беру, ол – жібі үзілмей сақталып келе жатқан дәстүрлеріміздің бірі. Тек олар заманына байланысты жаңарып, жаңғырып отырады. Мысалы, XX ғасырдың аяқ шенінде қазақ еліне ислам дінінің ықпалы күшті болды. Осыған сай, Мұстафа, Мұхаммедқанафия сынды кісі аттары белең алды. Кеңестік кезең жүйесінде Колхозбек, Союз, Мэлс есімділер өмір сүрсе, Ұлы Отан соғысы жылдарында Жеңіс, Жеңісбек, Аманбек, Амангелді, Оралбек сынды кісілер есімдері көбейген. Ал егемендікке қол жеткізген тұста бірнеше Нұрсұлтаннар дүние есігін ашты. Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, бірер жыл бұрын елімізде Ерасыл атты жігіттермен Аружан есімді қаракөз қыздарымыз көбейген. Сондай-ақ Диас, Нұрасыл, Әлихан, Мирастар да алғашқы санақ қатарында. Ерасыл- аса аяулы, нағыз батыр

деген мағынаны білдіреді. Ал, Әлихан араб тілінен енген ғали – биік, аса зор, заңғар деген ұғымда. Испан тілінен енген күн, күндіз деген мағынадағы Диас қазірде қазаққа етене жақын есімдер. Мирас аты айтып тұрғандай мұра, артта қалатын көз, тұяқ деген мағынадағы араб тілінен енген есім болса, Нұрасыл да арабтардан келген нұр – өте әдемі, көркем, сұлу, ал асыл – қымбатты, ардақты дегенді білдіреді. Бәрінің де мағынасы терең, мәні зор, әрбір балаға лайықты-ақ есімдер. Естір құлаққа да жағымды әсер етеді. Алайда қазіргі кезде мағынасы да, дыбыстық тіркесімі де түсініксіз есімдер етек алып барады. Әсіресе Алина, Анелия, Аида, Гуля, Гүлвира, Эльмира, Элеонора, Мария, София, Сания, Света, Клара, Жания, Жанна немесе Артур, Ануар, Арслан, Руслан, Эрнст, Тимур, Илья, т.б деген сияқты еуропаланып кеткен есімдер көптеп кездеседі.

Мақала жазу барасынды қазақ антропонимикасында орын алған көп бірталай дүниелерді байқадым және оны ізденісімнің нәтижесінде қол жеткізген жаңалығым деп есептеймін.

Байқап қарасақ, қазақ антропонимикасында XVIII ғасырға дейін араб, парсы, иран, түркі тілдерінің ықпалымен жасалған есімдер басым болан. XVIII-XIX ғасырларда сәбилерге табиғаттағы түрлі тіршілік иелері мен құбылыстардың сұлулығын бейнелейтін есімдер қойылаған. Мысалы, Қарлығаш, Толқын, Ботакөз, Дауыл, т.б Бұл сияқты есімдер қазір де антропонимикамыздан өз орындарын жоғалтқан жоқ. XX ғасырдың бастапқы жылдарынан бастап-ақ қазақ антропонимикасында айтарлықтай өзгерістер болып жатты. Мысалы, ішкі семантикалық мәні мүлдем бейтаныс Анна, Клара, Жанна, Света, Элеонора, Арутур, Тимур сияқты еуропалық үлгідегі есімдер сәнге айналды. Қазіргі кезде Жәния, Диана, Луиза, Лаура, Лиза, Мая, Зоя сияқты есімдер жиі ұшырасады. Мұның басты себебі, біріншіден, қазақ халқының мал шаруашылығына басқа да кәсіптерді игеріп, сол кәсіптерді табыс көзіне айналдыру болса, екіншіден, тәуелсіздігіміз жарияланып, еркін елге айналғаннан кейінгі кезде мемлекеттер арасындағы түрлі халықаралық байланыстардың орнауы

жоғарыда айтылған антропонимдер тілімізге енуіне әкеліп соққан деп ойлаймын.

Пайдаланылған Әдебиеттер

Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі–Алматы «Сөздік-Словарь», 2005.

Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы : Қазақстан Республикасы Білім мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 жыл 509 б.

ЖАНҰЗАҚОВ, Т. (1989). *Есіміңіз кім?*, Алматы: Қазақстан.

ЖАНҰЗАҚОВ, Т. (1997). *Қазақ есімдерінің тарихы*. Алматы: Қазақстан.

СМАҒҰЛОВ, А. *Қазақ есімдері* – Алматы: Қазақстан, 2006.